

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 930.25(477.51):002.1=14"16/18"
<https://doi.org/10.15407/rksu.30.005>

Євген Костянтинович Чернухін,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу фонду юдаїки Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-4906-0787
e-mail: geikle@hotmail.com

ДОКУМЕНТИ ГРЕЦЬКОЮ МОВОЮ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ПОХОДЖЕННЯ, ДАТУВАННЯ, ПАЛЕОГРАФІЧНІ Й МОВНІ ОЗНАКИ, КОНТЕНТ

Мета роботи полягає в дослідженні документів фонду 101 (Ніжинський Грецький магістрат) у Державному архіві Чернігівської області, виокремлених в інвентарному описі 1 як справи грецькою мовою, а також грецьких документів за описом 2. **Методологія.** Застосовано дескриптивні, порівняльно-історичні, статистичні методи опрацювання архівних документів, а також низку спеціальних джерелознавчих, мовознавчих і палеографічних методів вивчення давніх текстів. **Наукова новизна.** Вперше представлені археографічний та історичний огляди всіх грецьких документів за результатом суцільного дослідження зазначених матеріалів. **Висновки.** Документи за описом 1 походять безпо-

середньо з архіву Ніжинського Грецького магістрату, але містять також частини архіву товариства «Ленгаро & Кіпура», які надійшли із Санкт-Петербурга в першій чверті XIX ст. При формуванні фонду у другій половині XX ст. сотні різних документів були штучно об'єднані за мовними ознаками в межах 109 справ. У 1962 р. з Харкова надійшли матеріали архіву Димитрія Меласа, які склали сім одиниць зберігання за окремим описом 2. Загальна кількість виокремлених і досліджених документів у 117 справах архіву склала 849, з них грецькою мовою записані близько 750, серед яких декілька епістоляріїв, в яких зосереджено тисячі копій комерційних листів. Хронологічні межі грецьких

документів – 1679–1866 рр. За типологією серед грецьких документів переважають актові документи у складі судових справ, оригінальне ділове й приватне листування, боргові зобов'язання, рахунки, повідомлення тощо. Низка справ містить адміністративні, бухгалтерські, ділові книги різних організацій. Розглянути

документи дозволяють повніше реконструювати діяльність ніжинських греків, грецької діаспори, а також окремих грецьких торгових товариств XVIII–XIX ст., що діяли в межах широкого євразійського простору.

Ключові слова: Грецький магістрат, архіви, Ніжин, грецька діаспора, грецькі документи.

Актуальність дослідження. Праця є продовженням архівних розшуків та опису документів, започаткованих у межах міжнародної наукової програми *Thalis (Black Sea and its port-cities, 1774–1914. Development, convergence and linkages with the global economy, 2010–2012 pp.*, керівник Дзеліна Харлафті, Іонійський університет, о. Керкіра, Грецька Республіка) з метою створення джерельної бази для досліджень історії та діяльності грецької діаспори та її внеску в розвиток міжнародної торгової мережі на широкому євразійсько-американському просторі та в басейнах Чорного й Середземного морів.

Аналіз досліджень і публікацій. Докладно історіографія питання та першоджерела з історії грецької громади в Ніжині XVII – початку XX ст. були розглянуті в моїй праці «Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела» [1]. Тому в запропонованій нині статті згадаємо лише ті праці, які стосуються власне грекомовної спадщини ніжинських греків або історії їхніх архівів. Загалом керманичі Ніжинського грецького братства (далі – Братство) неохоче дозволяли користуватися своїми архівами не членам громади. Надання грекам права магістратського самоуправління в 1785 р. закріпило ізоляційні тенденції й остаточно перетворило Братство на закриту корпорацію. Перші узагальнені посилання на грецькі документи Братства та книжкові зібрання громади з'явилися лише у другій половині XIX ст. Так, Микола Сторожевський у своїй статті «Нежинские греки» посилається на низку давніх грамот і привілеїв, які зберігаються в архіві Братства, і дає стислу характеристику книжок у бібліотеці Грецького Александрівського вчилища [2]. Також саме йому належить яскрава характеристика можливостей доступу до матеріалів Братства: «архив <...> совершенно недоступен для любознательного

разыскателя, по какой-то странной недоверчивости и подозрительности членов магистрата» [2, с. 3]. Насправді ж причини недовіри доволі зрозумілі – греки свято оберігали свої привілеї та фінансову незалежність братських інститутів, згідно з документами Братства, які зберігалися в архіві. Лише з ліквідацією Грецького магистрату в 1868–1872 рр. і переданням архіву до міської управи в 1873–1878 рр., а пізніше до книгозбірні Історико-філологічного інституту князя Безбородька науковці отримали формальний доступ до архіву. Під час передання архіву був проведений і перший суцільний опис справ. Утім, частину матеріалів – давні грамоти та привілеї – ніжинські греки втримали й зберігали їх разом із грецькими рукописами і богослужбовими книжками у дзвіниці на вході до «грецького подвір'я» в Ніжині. Про ці частини архіву та побіжно про давні документи писали у своїх працях Олексій Дмитрієвський [3, 4], а також Михайло Бережков – у приватних записках [5, с. 176–183]. У 1884 р. професор Київського університету св. Володимира Олександр Федотов-Чеховський оприлюднює тексти давніх грамот та привілеїв, наданих ніжинським грекам, також і грецькою мовою, за копіями, збереженими в одному зі списків, але не вказує місце його зберігання [6]. Про історичне значення архіву Братства і грецькі документи двічі доповідав О. Дмитрієвський на VIII Археологічному з'їзді в Москві в 1890 р., закликаючи, зокрема, до передання всіх матеріалів до Харкова [7, 8].

Дослідники початку ХХ ст. розглядали й навіть оприлюднювали окремі справи архіву Братства, але не посилалися на документи іншими мовами [1, с. 28–37]. А ось Михайло Бережков у 1912–1913 рр. друкує статтю, присвячену стану архіву Братства, який, на його подив, зберігається неналежним чином у приміщенні Історико-філологічного інституту князя Безбородька [9]. У всіх тих працях ХІХ – початку ХХ ст. не з'ясовується ані кількісний, ані змістовний склад архіву, але вочевидь мова йде про тисячі справ і відсутність вичерпних інвентарних книг або описів. Не визначаються також мови, хоча, за умовчанням, науковці мали достатню філологічну підготовку для опрацювання різномовних документів. Перша спроба здійснення наукового аналізу кількісного та якісного стану архіву належить Костянтину Харламповичу. У своїй статті від 1928 р. він докладно оповідає формальну історію архіву, вказує на недоліки його зберігання та вірогідні втрати. Вважаючи завищеною

оцінку кількості справ у 10 тисяч, висловлену колись О. Дмитрієвським, Костянтин Харлампович, однак, може за тих скрутних обставин посилатися на обсяги лише в «лінійних метрах» [10]. Отже, на час передання матеріалів до Окружного архіву в Ніжині в 1925 р. годі було й думати про підрахунки дійсної кількості документів. Про історіографію питання, архівні справи й книжки ніжинських греків Костянтин Харлампович більш розлого писав у своїх нарисах з історії грецької колонії в Ніжині [11]. Як і його попередники, дослідник посилається на шифри справ за старими обліковими описами, які склали самі греки або ж ті, хто приймав архів у 1873–1878 рр. Про декілька десятків власне грекомовних справ 1767–1779 рр. Костянтин Харлампович згадує лише у примітках до основного тексту, зауважуючи, що він особисто не зміг їх прочитати – «*graeca sunt, non leguntur*» [11, с. 37].

Архів Братства здавна цікавив іноземних і, зокрема, грецьких дослідників, але до 1991 р. доступ іноземців до Ніжина був обмеженим. Чи не єдиним з тих, хто спромігся відвідати архів, був громадянин США історик Стефен Баталден, підписи якого збереглися на аркушах видавання справ. На початку 1980-х років архів Братства як особливо цінний був мікрофільмований і переданий з Ніжина на зберігання до Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО). У 1993–1997 рр. науковці Центру неоелліністичних досліджень Фундації національних досліджень (Афіни, Грецька Республіка) приїждять до Ніжина та Чернігова і невдовзі складають попередній план щодо суцільного аналітичного опису архіву Братства (керівник проекту – Тріандафіл Склавенітіс) [15]. У 1996 р., перебуваючи в Чернігові, я присвятив певний час дослідженню низки документів Братства і, зокрема, «грецької» частини архіву. На прохання співробітників ДАЧО були складені стислі описи справ № 4225–4332 за оп. 1 і справ № 1–7 за оп. 2 у ф. 101. Окремий варіант опису документів був оприлюднений у моїй згаданій вище праці [1, с. 71–77]. Цей опис давав певне уявлення про кількість аркушів у справах та їхній зміст, але був надто узагальнюючим задля посилань на окремі документи, а також не містив викладу суті справ. Було очевидно, що йдеться про сотні різних документів, які ще треба детально розглянути й описати за певними археографічними стандартами. На жаль, ця частина архіву Братства науковцями надалі не розглядалася. Публікації україн-

ських дослідників 1990–2010-х років (О. Пилипенко, М. П'ятигорський, А. Мирончук, М. Підгайко, О. Терентьева, Г. Гедьо та ін.), присвячені історії ніжинських греків, за рідкісними винятками не містять посилань на документи досліджуваної автором «грецької» частини архіву. Програма зі складання аналітичного опису архіву Братства, проголошена Центром неоелліністичних досліджень Фондації національних досліджень в Афінах, не була реалізована через низку адміністративних реформ Центру, зміну преференцій у галузі історичних досліджень, а також політичні й фінансові кризи останніх років.

У 2010–2012 рр. у межах вищезазначеної міжнародної дослідницької програми *Thalis* («Чорне море») були підготовлені дві статті, в яких частково використано переглянуті раніше матеріали «грецького» комплексу архіву [13, 14]. Дещо пізніше в межах тієї ж програми була підготовлена стаття, присвячена безпосередньо торгівій спілці братів Меласів за матеріалами оп. 2 (передано для перекладу й оприлюднення в Грецькій Республіці). У 2017–2019 рр. Посольство Грецької Республіки в Україні ініціювало продовження дослідження архівів ніжинських греків у частині іншомовних, переважно грецьких, документів. За результатами проведеного дослідження, якому сприяло керівництво ДАЧО, був підготовлений детальний археографічний опис 117 справ ф. 101 [15].

Мета дослідження – науковий огляд грецьких документів, виокремлених в інвентарному оп. 1 ф. 101 як «справи грецькою мовою», а також справ за оп. 2. Отож об'єктом дослідження були справи № 4225–4332 за оп. 1 і справи № 1–7 за оп. 2. Загальний обсяг досліджуваних текстів становить близько 5 тисяч аркушів.

Виклад основного матеріалу. Архів Братства (з 1785 р. – Ніжинського Грецького магістрату) перебував у своєму первісному стані, який Костянтин Харлампович влучно схарактеризував як «гармидер», до середини ХХ ст. Однак у межах Ніжинського міського архіву (пізніше – Ніжинська філія Чернігівського обласного державного архіву) матеріали були поступово опрацьовані за тодішньою архівною практикою і склали ф. 101 («Нежинский Греческий магистрат»). При цьому документи групувалися за тематичними ознаками незалежно від старої системи обліку, а записані іншими мовами справи або окремі документи – відсунуті в кінець інвентарного опису. У такий спосіб були сформовані 109 од. зб.

(сучасні справи № 4225–4332), кожна з яких зазначена в інвентарному описі фонду як справа грецькою мовою («Дело на греческом языке») без деталізації змісту. Вперше всі ці справи були розглянуті лише в 1996 р. Дослідження складу «грецьких» справ дозволяє стверджувати, що всі вміщені в них документи найвірогідніше походять з історичного архіву Ніжинського грецького братства. Документи відкладалися починаючи з перших років його існування і за своєю тематикою можуть бути прямо пов'язані з окресленими етапами або суспільно-політичними аспектами його діяльності. Так, легко розрізняються документи двох періодів: 1) «церковного» або «купецького» братства і діяльності «суду Братства» та 2) Грецького магістрату (з 1785 р.). Окремо слід зазначити низку документів, які походять із залишків архіву товариства «Ленгаро & Кіпуро», яке діяло в Санкт-Петербурзі з кінця XVIII ст. Його засновники або керівники Євстафій Ленгаро († після 1809 р.) і Георгій Кіпуро († після 1800 р.) формально, тобто за своїм суспільним станом, могли бути «ніжинськими греками». Через це після закриття контори близько 1810 р. всі їхні документи були доправлені на зберігання до Грецького магістрату. Кількість документів, що надійшли із Санкт-Петербурга, наразі встановити важко. Беззаперечною є належність до архіву товариства фізично окремих справ, до прикладу, – це оправлені конторські книги Євстафія Ленгаро, Георгія Кіпуро та їхнього помічника (або компаньйона) Дмитрія Пістолі. Натомість інші справи з документами їхнього архіву містять суттєві домішки із загального архіву Братства, які ніяк не могли опинитися в Санкт-Петербурзі.

У 1962 р. до Ніжинської філії Державного архіву Чернігівської області були передані документи, що містили залишки архіву торгової контори Дмитрія Меласа (1770–1842), за станом – теж «ніжинського грека», який проживав і помер у Москві. Дмитрій Мелас займався комерційною діяльністю у великих розмірах у першій половині XIX ст. і був представником відомого роду, члени якого очолювали торгові товариства в різних країнах. Після 1918 р. архів Дмитрія Меласа опинився в новоствореному історичному архіві при Московському обласному архівному управлінні і сьогодні складає ф. 1572 у Центральному історичному архіві Москви (ЦІАМ). У фонді лише сім справ за 1808–1840 рр. Однак частина архіву, теж сім справ, з невідомих причин потра-

пила спочатку до Харкова, де зберігалася в Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР у Харкові (ЦДАЖР у Харкові). Вірогідно, що саме в Харкові справи були прочитані й визначені як дотичні до Грецького братства в Ніжині, у зв'язку з чим і були передані до відповідного архіву. У Ніжині ці справи були включені до ф. 101 і склали оп. 2 (№ 1–7).

Переважна більшість «грецьких» справ, зазначених в оп. 1, є значною мірою штучним утворенням, тобто доволі випадковим сполученням різних за часом, змістом і мовою документів. Іншими словами, сучасний фізичний стан і склад архівних справ є наслідком різних подій та чинників попередніх століть. За окремі й, вірогідно, первинні справи архіву Братства можна незаперечно вважати лише справи на одному-двох аркушах, оправлені збірки документів, «книги» різних інституцій і деякі тематично об'єднані документи (до прикладу, судові справи).

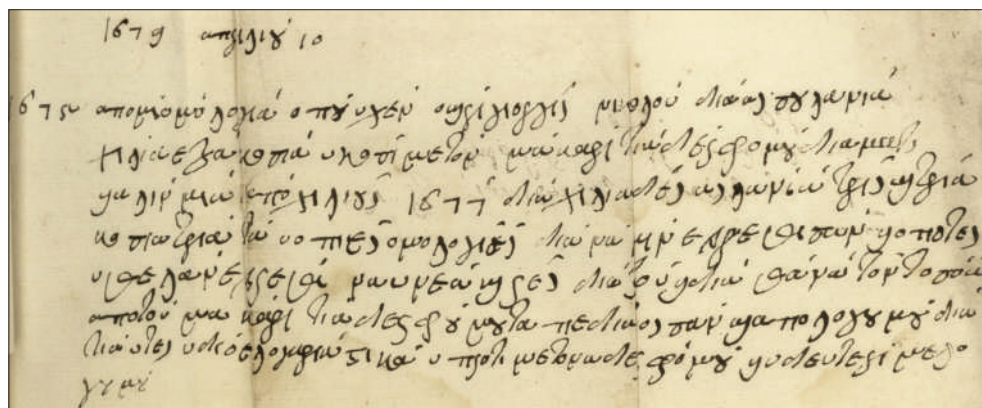
До плутанини, яка, вірогідно, відбувалася з аркушами справ ще в ХІХ ст., додалися недбалість та необізнаність у мовах пізніших хранителів. Реставраційні роботи другої половини ХХ ст. теж додали труднощів археографам, оскільки документи, записані на кількох аркушах, були розрізані, «незрозумілі» тексти перемішані, чим було остаточно зруйновано формальні зв'язки між багатьма джерелами. Отож сьогодні доволі складно підрахувати загальну кількість первинних справ і навіть окремих документів. У цій праці, визначаючи кількість документів, автор виходить із того, що за документ вважається текст, записаний окремою особою у визначений час, з окресленою метою і збережений на ізолюваному, окремішньому від інших носіїв матеріалі. Проте, через зазначені вище обставини, низка записів, які містилися раніше на одному з кількох аркушів, що склали один документ, виявилися сьогодні на окремих аркушах, не пов'язаних фізично один з іншим, а інколи навіть таких, що перебувають у різних справах архіву. Беручи до уваги, що самі записи на одному документі часто належать різним особам і створювалися в різний час, то формально ми маємо справу з різними документами. Ця обставина дещо збільшує вірогідну первинну кількість документів. З іншого боку, якщо вважати за документи самі історичні свідчення різних осіб або записи правового характеру, то загальна кількість таких «актів» у розглянутих справах сягає кількох тисяч. Власне, таке розмаїття

і широкий спектр уміщених відомостей роблять розглянуті справи архіву ніжинських греків надзвичайно цінним історичним джерелом.

Надаючи загальну характеристику справ за № 4225–4332, варто зауважити, що, попри очевидну мішанину документів, їхня лінійна послідовність відбиває якісь попередні типологічні або хронологічні застави зберігання. Так, перші 78 справ (із 110) належать до «першого» періоду в історії Братства і містять документи 1679–1785 рр. Завдяки великій кількості судових справ і розлогих торгових розрахунків, на ці числа припадає понад 80 % документів. Особливо рясно представлені документи 1750–1780-х років. Після цих справ бачимо дві збірки копій листів з архіву «Ленгаро & Кіпуро» [16, 17], а потому розміщені майже винятково справи Грецького магістрату, «розбавлені» рештками архіву товариства «Ленгаро & Кіпуро».

До «другого періоду» історії Братства, тобто часів існування Грецького магістрату, належать, зокрема, різного роду «книги» Братства: Книга («журнал») щоденна магістрату [18], Книга збору пожертв на будівництво церкви [19], Прибутково-видаткові книги Грецького магістрату [20, 21], Книга сплати щорічних внесків до каси Магістрату [22] тощо.

Найдавніші, «перші», документи Братства були записані в 1679–1680 рр. і свідчать про торгові зв'язки між Венецією і «Козакією», які встановили й підтримували брати Міхаліс і Діамантій Хаджибеєви [23]. Останні документи «грецької» частини, власне записи в деяких із зазначених книжок Братства, датовані 1866 р.

Іл. 1. Міхаліс Хаджибеєв. Допис на звороті документа. 1679 р., квітня 10. ДАЧО. Оп. 1. № 4226. Арк. 35 зв.

Для узагальненої характеристики змісту розглянутих справ автор виокремлює 849 документів, серед яких близько 100 записані не грецькою мовою (англійською, голландською, італійською, німецькою, польською, російською, французькою). Значна кількість документів записана двома-трьома мовами або містить супутні іншомовні записи. В окремих випадках важко визначити, яка мова є основною. Частина цих «іншомовних» документів, на жаль, могла бути відокремлена від документів зі складу інших справ архіву, записаних російською мовою, а відтак їхня спорідненість ще має бути досліджена й доведена лише після детального опису всього архіву Братства. На перший погляд здається, що документи західноєвропейськими мовами надійшли із Санкт-Петербурга з архівом товариства «Ленгаро & Кіпура». Принаймні до цього товариства спрямовані перекази авізо, коносаменти шкіперів, розписки та інші подібні фінансові документи.

Усі розглянуті документи були записані на папері різного гатунку, переважно на дешевому грубому жовтуватому або зеленуватому папері російського виробництва XVIII – першої половини XIX ст. Лише поодинокі документи західноєвропейського походження записані на тонкому якісному папері, який використовували для офіційних зносин і листування. Документам притаманний широкий спектр почерків кінця XVII – середини XIX ст. Особливо зацікавлює розмаїття грецьких і російських почерків, які відтворюють усі різновиди грамотності – від фонетичного письма малограмотних осіб до вишуканого високого стилю професійних писарів та інтелектуалів. Натомість західноєвропейське письмо представлене доволі простим «шкільним» скорописом (за винятком німецьких документів) у коротких ділових паперах.

Сфрагістична частина репрезентована бідно: трапляються поодинокі особисті печатки на сургучі, подекуди – штампи-печатки західноєвропейських фінансових інститутів або канцелярій, поштові штемпелі XIX ст.

Грецька мова документів відбиває різні стани свого розвитку і стильові різновиди. В офіційних документах і авторських текстах освічених осіб мова тяжіє до катаревуси, тобто книжної мови. Натомість повсякденні клопоти, рапорти й судові позови, торгові записи віддзеркалюють новогрецьку народну мову – димотику в її розвої й формуванні тогочасних мовленнєвих дискурсів. При цьому характерними для тогочасних

мовців були домішки з локальних мов і діалектів, застарілої сьогодні, але актуальної на той час термінології тощо. На відміну від грецької польська та інші західноєвропейські мови представлені діловими стилями з їхніми мовленнєвими кліше й загальноприйнятою лексикою.

Серед розглянутих документів практично відсутні літературні нарративи, до яких можна віднести лише уривки з богослужбених текстів церковнослов'янською мовою у фрагментах книги котрогось зі священників Братства першої половини XVIII ст. [24, арк. 15–16 зв.]. Решта документів і записів мають актовий характер, тобто фіксують ті чи інші події, повідомлення, заяви, є авторськими за основою і спрямовані до окреслених, здебільшого названих, осіб.

Зміст усіх розглянутих грецьких документів слід розглядати насамперед у контексті діяльності Братства, а відтак і складових частин його архіву. Найголовнішою, з юридичного погляду, мала би бути засадничо-правова частина, але вона представлена дуже бідно. Власне установчі документи Братства, за які слугували патріарші, митрополічі грамоти, універсали українських гетьманів та укази російських самодержців, у розглянутій частині збережені лише в новогрецькому переказі, вірогідно, однієї особи [25]. На мій погляд, ці перекази (не переклади!) мали довідковий характер для братчиків, які мусили б знати, на чому засновані права й привілеї Братства. Виходячи зі змісту самих переказів, часом їх укладання була доба імператриці Лизавети. Вони могли правити за підказку для посланців Братства в перемовинах із владою задля подовження або підтвердження привілеїв. Водночас новогрецькі тексти переказів відбивають своєрідне «братське» сприйняття змісту указів і грамот і в такий спосіб передають нам власне грецькі дискурси, тобто бачення братчиками свого місця в локальному середовищі – бажане або уявне. Оригінали цих документів, скоріше за все, були втрачені під час подій 1919–1921 рр., як це припустив ще Костянтин Харлампович. Про те, що братчиків цікавили важливі правові документи, свідчать збережені вкупі з «іншомовними» паперами списки з указів імператриці Лизавети і митрополита Рафаїла Заборовського 1730-х років [26, арк. 8–15 зв.], а також окремі укази Катерини II у друкарських відбитках [27, арк. 19–22]. На нижчому правовому рівні перебувають внутрішні акти Братства, зокрема ті, що стосуються такої важливої ділянки, як взаємовідносини

між приїжджими і місцевими греками, а також офіційні звернення до влади. В архіві збереглися справи про владнання суперечок і «примирення» приїжджих і місцевих греків [24; 28, арк. 2–3 зв.], звернення до високопосадовців у Санкт-Петербурзі [27, арк. 1–2, 5–5 зв.] тощо.

Очевидно, що більша частина виокремлених документів, та й записів у цілому, так або інакше зачіпає торгову діяльність греків. При цьому можливі різні підходи до типологізації документів: можна виділити документи, які описують стосунки між одноосібними торговими контрагентами, і такі, що стосуються взаємозв'язків між торговими товариствами. Тут насамперед слід згадати торгові товариства міжнародного рівня «Ленгаро & Кіпура» в Санкт-Петербурзі, братів Мелас і братів Різаріс у Москві, братів Зосима в Москві, Ніжині й Ліворно. Менше відомі нам ніжинські товариства, які діяли в окреслених напрямках: у Константинополі, на Балканах, у Москві, на польських теренах тощо. Багато товариств створювалися та практично розпадалися після виконання тих чи інших торгових операцій. Значний відсоток у торгових документах товариств та одноосібних підприємців належить власне розрахункам, спискам товарів, обліку грошових операцій, які проводили торгові партнери. Незначна кількість документів є купчими або іншими договірними документами про оренду або продаж нерухомості: будинків, дворів, погребів, склепів тощо.

Значний шар документів пов'язаний з діяльністю Грецького суду. Відомо, що грецькі громади (братства) діаспори традиційно обирали суддів для порядкування громадськими справами і, зокрема, для владнання суперечок. Грецький суд у Ніжині був «імператорським» і мав широкі повноваження щодо з'ясування й вирішення цивільних спорів. Суддів було шість, але для розв'язання дрібних питань або початку розслідування вистачало й двох. Серед досліджених справ міститься велика кількість документів зі складу судових справ, переважно від середини XVIII ст. і до заснування в 1785 р. Грецького магістрату, коли процедура розгляду суперечок дещо змінилася. Більшість конфліктів мала торгово-майновий характер. Ішлося про неповернення позик, боргові зобов'язання, шахрайство, спадкові суперечки тощо. Менша частина справ зачіпає особисті відносини: образи, дрібні шкоди, зазіхання на двір або майно, заплутані особистісні стосунки й навіть викрадання дівичь.

Зазвичай судові справи дуже розлогі за кількістю документів, а часом хронологічно тривалі. Формально справа починалася з позову до суду, що його приймав секретар суду й ставив свою помітку про надходження позову. Відтак суд в особі одного або більшої кількості суддів приймав рішення про розгляд справи та виклик позивача і звинуваченого, свідків тощо. Після цього складалися й направлялися відповідні виклики. Показання всіх дотичних осіб теж надходили до секретаря, який залишав відповідні позначки на документах. Розгляд справи міг тривати роками й навіть десятиріччями, що пояснюється різними причинами, зокрема й зайнятістю всіх осіб (включаючи суддів) у торговій діяльності поза містом. Траплялися й відмови братчиків надавати пояснення або прийти до суду. Як наслідок, справи могли налічувати десятки й навіть сотні аркушів, часто різними мовами. Закінченням справи було примирення, підтвержене згодою обох сторін на вирок суду. Звідси й назва грецького суду в історіографії – «компромісiальний». Здається, судді неохоче застосовували покарання у вигляді арешту – давалися взнаки різні сторонні впливи. Однак за документами бачимо, що інколи греки до ув'язнення таки потрапляли і тоді жалілися на голод, холод і жакливі умови перебування в ніжинській в'язниці. Меншою мірою серед документів представлені справи з питань розшуку спадкоємців померлих братчиків, звільнення або прийняття на службу до Братства або братських церков.

Оскільки суд мав також управлінські функції, частина справ відбиває зв'язки суду з міськими та загальнодержавними органами влади, а також із церковними інститутами Братства: епітропами, кліром і загалом господарською частиною. Отже, документи віддзеркалюють широку картину діяльності суду: від зовнішніх зносин із владою до керування життям громади і владнання особистісних суперечок.

Кількість судових справ у другій (магістратській) частині архіву поступово скорочується. Помітно, що в перші роки магістратського правління греки ще звертаються до «суду», а на документах ставлять свої підписи вже бургомістри й ратмани. Однак надалі судових справ меншає, а за XIX ст. їх майже немає. У межах розглянутих судових справ очевидно «вміщуються» зазначені в Костянтина Харламповича декілька десятків справ грецькою мовою, які він не читав. За сучасним станом документів важко сказати, скільки справ є оригінальними, а скільки вже

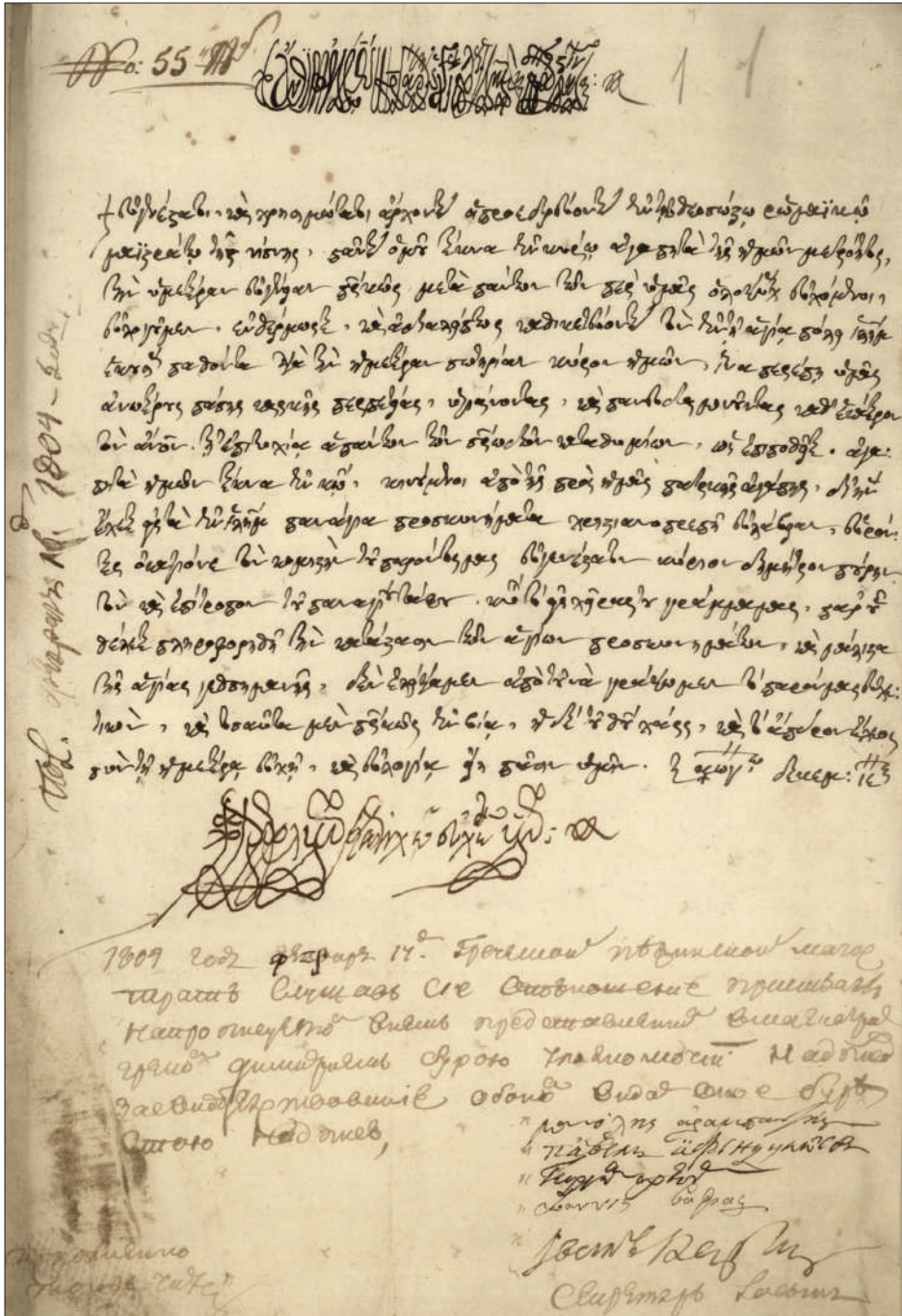
мішаними. На мою думку, розглянуті документи можна вкласти в не менш ніж 100 справ, прийнятих до суду або ініційованих власне судом. Інша річ, що не всі вони «компромісіальні» і не всі містять кінцеві вирокки й погоджувальні записи. Для точної ідентифікації первісного складу справ потрібні ще додаткові дослідження. В архіві Братства всі судові справи були формалізовані: мали поточний номер, титульну сторінку, на якій зазначалися назва справи, імена позивача, відповідача і суть позову. Деякі справи й досі можуть вважатись умовно цілісними, якщо вони містять перелічені вище складові і запис сторін про примирення або згоду з вирокком суду.

Інша важлива частина архіву – комерційне листування. Тут маємо розрізняти окремішні автентичні листи різних осіб або листи у складі більш-менш сформованих справ і збірки копій листів (епістолярії, або копіарії), що їх, як видається, греки обов'язково складали в межах діяльності великих торгових товариств. Якщо перші розпорошені ледь не по всіх справах опису, то збірки листів легко порахувати і пов'язати безпосередньо з діяльністю окремих товариств. Насамперед це вже згадані контори «Ленгаро & Кіпура» і Димитрія Меласа. Найбільші копіарії були оправлені, а десь після 1810 р. офіційно оформлювались як документи певної фінансової ваги [29]. Такі збірки містять тисячі листів (часто витягів), розміщених у хронологічному порядку, що надсилалися торговим агентам або партнерам у різних куточках світу. Так, для торгового дому Меласів ареал торгової діяльності простягався від Британських островів до російської Аляски, де діяла Російсько-американська компанія. Приблизно в тих самих географічних межах функціонували торгові товариства братів Зосима і «Ленгаро & Кіпура». Загальна кількість міст і регіонів, зазначених у документах, в яких працювали ніжинські греки або до яких писали, становить близько ста назв – від Ірбіта та Іркутська до Амстердама й Лондона. Проте найчастіше згадуються, окрім Ніжина, Москва, Санкт-Петербург, Константинополь. Кількість торгових агентів і партнерів, які діяли в інтересах певних товариств, становила десятки осіб, а загальна кількість власних імен у всіх розглянутих документах налічує понад тисячу осіб. Варто зазначити ділові й, вірогідно, дружні стосунки між представниками згаданих великих торгових товариств, а також залученість до їхньої роботи відомих нам ніжинських греків: членів родин Кроммідіс, Бубас, Артинос та ін.

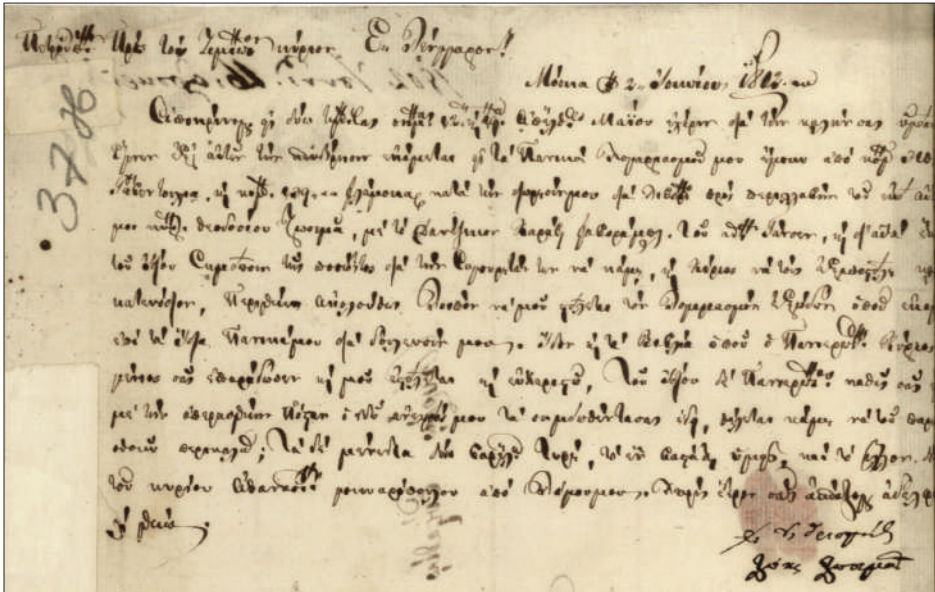
Інша типологічна частина документів – адміністративні, канцелярські та господарські (прибутково-видаткові) книги. Низка таких «шнурованих» і скріплених печаткою книжок стосується діяльності Грецького магістрату. Такі книжки зазвичай, як і зазначені епістолярії, принаймні двомовні. Офіційна частина, тобто назва, затверджувальні кінцеві аркуші, могли бути російською мовою, але самі записи частіше складалися грецькою. Серед записів у таких книжках – відомості про вступ до Грецького магістрату, запити щодо видачі паспортів, продаж гербового паперу та ін.

За окремих розряд документів можна вважати кредитно-боргові угоди й споріднені записи. Найточніше такі відносини відображені в прибутково-видаткових книгах за формою дебет–кредит (або грецькою мовою «дати–взяти»). Однак не бракує окремих аркушів із записами, побудованими за цією самою формою. У межах даного розряду слід розглядати й численні особисті боргові зобов'язання під різними назвами: обліги (облеки), векселі, позики, розписки, або без назви – саме словесне зобов'язання. Такі фінансові документи розсіяні ледь не по всіх грецьких справах. Суми боргових зобов'язань дуже різняться: від кількох рублів з копійками до десятків тисяч. Використовуються різні грошові одиниці (за грецькою традицією рахунок ведеться найчастіше в гросіях або асланах). Утім, це стосується першого століття існування Братства. У ХІХ ст. домінують російський рубль, західноєвропейська валюта та банківські перекази.

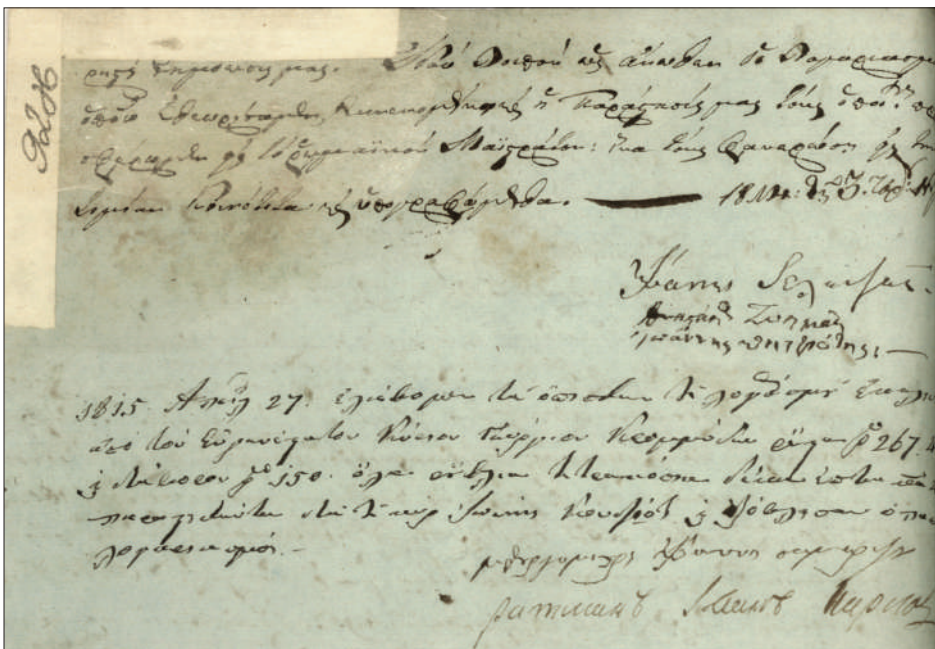
Автентичність документів загалом не викликає сумнівів. У поодиноких випадках замість позивачів або інших контрагентів писали інші особи або професійні писарі, зокрема секретарі Братства або, пізніше, Грецького магістрату. Декілька документів ієрархів Церкви складала, скоріше за все, теж писарі (до прикладу, лист патріарха Єрусалимського Анфіма [30, арк. 1]. А ось підписи Константина Маврогордато [31, арк. 3], Анастасія, Зоя і Ніколая Зосима [30, арк. 37–37 зв., арк. 92–93, арк. 218], Дмитрія Говделаса [30, арк. 215–217 зв.], вірогідно, так само автентичні, як і підписи в листах Євстафія Ленгаро, Георгія Кіпура, Дмитрія Пістолі, Дмитрія Меласа, а також представників відомих і невідомих ніжинських родин.

Лл. 2. Лист патріарха Єрусалимського Анфіма до Грецького магістрату, 1803 р., грудня 15. ДАЧО. Оп. 1. № 4319. Арк. 1

Лл. 3. Лист Зоя Зосима до Євстафія Ленгаро в Санкт-Петербурзі.
1802 р., червня 2. Москва. ДАЧО. Оп. 1. № 4319. Арк. 37 зв.

Лл. 4. Презентація (звіт) Грецькому магістрату рахунків за будівництво нової церкви за підписами Іоанна Кліци, Анастасія Зосима, Іоанна Конітсіотіса.
1814 р., вересня 3. Ніжин. ДАЧО. Оп. 1. № 4319. Арк. 92 зв.

παιδ. 7. Σεπτεμβρίου 1833.

Εἰς τὸ Γραμματεῖον τῆς Νήφρας Μαγιστράτου
 Ζαριζώου

Ἐπεὶ δὲ τῆς ἐν τῇ κοινότητι τῆς ἡμετέρας κοινότητος Ἑμυρτίας, διὰ τῆς ἀνάγκης τῶν ἑσπέρων μας, ἡ ἰσχυρὰ βυζύτιον ἐπιπέλατα, κομίσθη πρὸς ἄμα ἡ ἰσχυρὰ τὰ ἐπιπέλατα τῶν Πύσσος καὶ Ἰωάννης, διὰ τὰ ἰσχυρὰ ἐν αὐτῇ πᾶσι βιβλίο-Κυρίανορ ἡ τῆς Σεπτεμβρίου ἰσχυρὰ. Πρὸς διατήρησιν τούτων ἑσπέρων, οὐκ ἔστιν ἡ γέννησις ἐπιπέλατων διὰ τῆς κοινότητος καὶ οὐκ ἔστιν ἡ ἑμυρτίας μας, προσέβη διὰ τῆς αὐτῆς κοινότητος ἐν Μαγιστράτῳ τῷ Βασίλειῳ Βασιλεὺς διὰ πρὸς 10000 - καλαμίστρα ἐν αὐτῇ ἀνωτέρως πρὸς πρὸς τὰ ἐπιπέλατα, ἡ ἐν αὐτῇ τῆς ἰσχυρὰ τῶν ἑσπέρων καὶ ἀνωτέρως τῶν ἐπιπέλατων ἡ ἐν αὐτῇ τῆς ἑμυρτίας ἑσπέρων. διὰ δὲ τῆς καλῶς τῶν ἐπιπέλατων πρὸς πρὸς τῶν ἐπιπέλατων καὶ οὐκ ἔστιν αὐτῇ κοινότητι ἡ ἐν αὐτῇ τῶν ἐπιπέλατων ἐν αὐτῇ τῶν ἐπιπέλατων οὐκ ἔστιν. Παραμύθη δὲ τῶν Μαγιστράτων, τῆς ἀνωτέρως πρὸς τῶν ἐπιπέλατων καὶ πρὸς τῶν ἐπιπέλατων, ἡ ἀνωτέρως πρὸς τῶν ἐπιπέλατων καὶ οὐκ ἔστιν αὐτῇ ἑσπέρων ἡ οὐκ ἔστιν αὐτῇ ἑσπέρων, διὰ τὰ παραμύθη τῶν Μαγιστράτων ἡ τῶν καλῶς τῶν ἐπιπέλατων, ἡ ἀνωτέρως πρὸς τῶν ἐπιπέλατων πρὸς τῶν ἐπιπέλατων καὶ οὐκ ἔστιν αὐτῇ ἑσπέρων ἡ οὐκ ἔστιν αὐτῇ ἑσπέρων.

Νικόλαος Ζοσίμα

τῆς 7. Σεπτεμβρίου
 1833 - Νήφρας

Лл. 5. Лист Ніколая Зосима Грецькому магістрату. 1833 р., вересня 7. Ніжин.
 ДАЧО. Оп. 1. № 4319. Арк. 218

Насамкінець варто зазначити й деякі «негативи» контенту розглянутих іншомовних матеріалів. Не знайшлося жодного документа, пов'язаного з діяльністю такої важливої інституції, як Грецьке Александрівське вчилище. Це можна пояснювати тим, що більшість розглянутих документів належить до XVIII ст., а вчилище було засноване в 1817 р. і офіційна документація здійснювалася російською мовою під контролем Лицею (пізніше – Гімназії вищих наук) князя Безбородька. Проте немає згадок і про «школу», як би ми не розуміли це слово в контексті історії Братства.

Загальна кількість справ/документів, складених грецькою мовою, навіть не зіставна з кількістю російськомовних документів, які зібрані в решті 4224 справах оп. 1 ф. 101 і містять не обліковану досі кількість окремих документів. Отже, архів зазнавав значних утрат. Наявність архівів «ніжинських греків», що надійшли до Братства з Москви й Санкт-Петербурга, робить доцільним і питання про пошук особових архівів як власне ніжинських підприємців-греків, про які нам нічого не відомо, так і деяких формально «ніжинців»: братів Зосима, братів Різаріс, папери яких теж десь загубилися.

Наукова новизна. Вперше представлено археографічний та історичний огляди всіх грецьких документів за результатом суцільного дослідження зазначених матеріалів.

Висновки. Під час опрацювання автором 117 справ ДАЧО, визначених в архіві як «грецькі», були виокремлені й досліджені 849 документів, з яких 750 дійсно складені грецькою мовою. Всі розглянуті справи є природною і невід'ємною частиною загального корпусу документів, пов'язаних з діяльністю ніжинських греків за період 1679–1866 рр. Вирізняються декілька джерел надходження документів: власне Братство (справи суду і Грецького магістрату) та архіви «ніжинських греків» у Санкт-Петербурзі та Москві. Ці останні, однак, за характером торговельної діяльності їхніх власників також належать до кола інтересів дослідників історії Братства. Усі досліджені документи можуть бути класифіковані й типологізовані за різними засадами задля деталізації їхніх археографічних, філологічних та змістовних ознак. Найбільш презентаивною є сукупність судових справ 1750–1785 рр., які збереглися майже винятково у грекомовних документах. Унікальними для дослідників є

архіви товариств «Ленгаро & Кіпура» і Дмитрія Меласа, а також низка офіційних книжок Грецького магістрату XIX ст. Решта документів є також характерним і необхідним додатком до більшості тем, які вивчаються дослідниками історії Братства. Врахування грецьких документів, а також документів, складених іншими мовами, дозволяє чіткіше поставити питання про справжні обсяги торгівлі, яку вели ніжинські греки, ареали поширення їхньої діяльності, персональний склад торгових агентів та імена партнерів, асортимент товарів тощо.

Перспективи подальших досліджень. Укладання каталогу іншомовних документів ф. 101, оп. 1–2, і цей короткий огляд є черговими кроками щодо продовження ніжинських грецьких студій на основі першоджерел і автентичних архівних матеріалів. Для подальшого поступу в цій ділянці історичних студій потрібні нові методологічні підходи до матеріалів ф. 101 у ДАЧО в цілому, зокрема на часі суцільний перегляд справ з аналітичним описом змісту всіх документів, які в них містяться. Адже відомо, що описи середини XX ст. склалися за скороченою схемою і передавали узагальнюючі характеристики справ, не називаючи імен усіх дійових осіб і контрагентів, не визначаючи дат укладання окремих документів тощо. Отож дослідникові дуже важко орієнтуватись у справах за тими описами, що містяться в каталогах. Одним із перспективних завдань є створення іменного каталогу братчиків і торгових агентів-греків XVII–XIX ст. з поданням автентичних імен грецькою мовою і зазначенням вірогідного часу їхньої діяльності. Серед інших завдань – складання реєстрів товарів і відповідні часові, просторові характеристики продажів, іменні списки суддів Братства, бургомістрів і ратманів Грецького магістрату за термінами служби, вивчення особливостей діяльності епітропів і загалом Церкви в житті ніжинських греків, стосунків Братства з владними структурами міста Ніжина й державними органами. У ділянці філологічних студій варто звернутися до таких тем, як антропомікон греків діаспори, формування прізвищ та їхня адаптація до місцевого мовного середовища, особливості мови греків діаспори, мовна інтерференція тощо. У галузі історичної біографістики ніжинські архіви досі залишаються недооціненими для укладання життєписів видатних греків діаспори XVIII–XIX ст.

Список використаних джерел

1. Чернухін Є. К. Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 98 с.
2. Сторожевский Н. К. Нежинские греки. Киев, 1863. 32 с.
3. Дмитриевский А. А. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии // Православное обозрение. Санкт-Петербург, 1885. № 2. С. 370–400.
4. Дмитриевский А. А. Описание рукописей и книг, поступивших в ЦАМ при КДА из греческой нежинской Михайло-Архангельской церкви // Труды КДА. 1885 г., апрель–декабрь. Киев, 1885 [Приложение]. С. 1–160.
5. Чернухін Є. Книжкова спадщина греків України: 1. Монастир Св. Катерини в Києві. 2. Книжкові зібрання ніжинських греків // Грецьке Православ'я в Україні : зб. наук. статей та матеріалів. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. С. 139–231.
6. Федотов-Чеховской А. А. Акты Греческого нежинского братства, списанные и изданные проф. А. А. Федотовым-Чеховским. Киев, 1884. 84 с.
7. Дмитриевський А. Рукописи Греческого Нежинского Братства // Протоколы заседаний. Труды VIII археологического съезда в Москве. Т. 4. Москва, 1897. С. 114.
8. Дмитриевський А. Греческое Нежинское Братство и его устав // Протоколы заседаний. Труды VIII археологического съезда в Москве. Т. 4. Москва, 1897. С. 178–179.
9. Бережков М. Н. Записка проф. М. Н. Бережкова об архиве Греческого магистрата // Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко. Т. 8. Нежин, 1912–1913. С. 64–68.
10. Харлампович К. Архівна спадщина Ніжинських греків // Архівна справа. Харків, 1928. С. 97–102.
11. Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст. До історії національних меншостей в Україні. Ніжин : ТОВ «Ферокол», 2011. 380 с.; іл. (Серія «Греки в Ніжині»).
12. Склавенітіс Т., Зайковський В., Норов О. Архів Ніжинської грецької громади та його аналітичний каталог // Україна–Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Науковий збірник. Київ, 1998. С. 131–137.
13. Чернухін Е. К. Греки Нежина и торговое мореходство: постановка проблемы и источники // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї : зб. наук. статей. Київ, 2012. С. 245–264.

14. Ευγενίου Τσερνούχιν. Οι Έλληνες της Νίζνας και το θαλάσσιο εμπόριο. Μια πρώτη προσέγγιση // Οι Έλληνες της Αζοφικής: 19ος - αρχές 20ου αιώνα. Νέες προσεγγίσεις στην ιστορία των Ελλήνων της Νότιας Ρωσίας / Επιμέλεια Ευρυδίκη Σιφναίου - Τζελίνα Χαρλάφτη. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο ιστορικών ερευνών, τομέας νεοελληνικών ερευνών. Τ. 139. Αθήνα, 2015. Σ. 329–345.
15. Чернухін Є. К. «Справи грецькою мовою» в Державному архіві Чернігівської області. Аналітичний опис справ ф. 101, оп. 1, № 4225–4332; оп. 2, № 1–7. 9 авт. а. (неопублікована праця).
16. ДАЧО. Ф. 101. Оп. 1. № 4301. 45 арк.
17. Там само. № 4302. 34 арк.
18. Там само. № 4304. 33 арк.
19. Там само. № 4315. 16 арк.
20. Там само. № 4321. 23 арк.
21. Там само. № 4322. 182 арк.
22. Там само. № 4324. 253 арк.
23. Там само. № 4226. Арк. 1–1 зв., 34–35 зв.
24. Там само. № 4272. 19 арк.
25. Там само. № 4225. 8 арк.
26. Там само. № 4283. 16 арк.
27. Там само. № 4331. 31 арк.
28. Там само. № 4285а. 106 арк.
29. Там само. Оп. 2. № 5. 106 арк.
30. Там само. Оп. 1. № 4319. 251 арк.
31. Там само. № 4311. 8 арк.

Yevhen Chernukhin

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-4906-0787

e-mail: geikle@hotmail.com

Documents written in Greek in State Archives of Chernihiv Region: proveniences, dating, paleographic and linguistic features, contents

The aim of the work is to study the documents of fond 101 (Nizhyn Greek Magistrate) in the State Archives of the Chernihiv Region, identified in the inventory 1 as cases in Greek language, as well as Greek documents according to inventory 2.

Methodology. Descriptive, comparative-historical, statistical methods of processing archival documents are used, as well as a number of special source studies, linguistics, and paleographic methods of researching ancient texts. **Scientific novelty.** For the first time, an archaeographic and historical overview of all Greek documents is presented as a result of a thorough research and description of the materials. **Conclusions.** Documents in inventory 1 came directly from the archives of the Nizhyn Greek Magistrate, but also contain parts of the archives of the “Lengaro & Kipuro” company, which arrived from St. Petersburg in the first quarter of the 19th century. During the formation of the fond in the second half of the 20th century, hundreds of different documents were artificially combined on linguistic grounds within 109 cases. In 1962, materials from the archives of Dimitry Melas arrived from Kharkiv, which made up seven storage units according to a separate inventory. The total number of isolated and researched documents in 117 cases of the archive amounted to 849, of which about 750 were written in Greek, including several epistolaries, which contain thousands of copies of commercial letters. Chronological boundaries of Greek documents 1679–1866. According to typology, among Greek documents, deed documents in the composition of court cases, original business and private correspondence, debt obligations, bills, messages, etc. prevail. A number of files contain administrative, accounting, and business books of various organizations. The considered documents allow for a more complete reconstruction of the activities of the Nizhyn Greeks, the Greek diaspora, as well as individual Greek trading companies of the 18th-19th centuries, which operated within the wide Eurasian space.

Key words: Greek Magistrate, Nizhyn, Greek diaspora, archives, Greek documents.

*Стаття підготовлена 16 березня 2022 року;
подана до друку 24 березня 2022 року.*